

УДК 861.161.2.02

Н. М. Шляхова,доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри теорії літератури та компаративістики
Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА МЕТОДОЛОГІЯ ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО

У статті зроблено спробу розглянути філософсько-естетичні витоки літературознавчої методології Д. Чижевського, з'ясувати особливості порушення ним проблем сприйняття та тлумачення художнього твору.

Ключові слова: образ автора, літературний твір, літературознавчі студії.

Дмитро Чижевський належав до того типу вчених-філологів, об'єктом уваги яких «є поезія, а не поет» (Еліот). Обґрунтовуючи власну методу «синтетичного» осмислення літературного розвитку, Чижевський наголошував, що «треба *насамперед* вивчати літературний твір сам по собі, його ідейний зміст мусить зробитися ясным із самого твору, лише по допомогу можемо звертатися до «непрямих джерел» [12, 27] – інших творів автора, біографічних відомостей, «не літературних проявів» (листів, спогадів, щоденників), оцінки твору сучасниками письменника тощо. При цьому історик літератури нагадує про численні факти, коли дослідники «будували» всю характеристику літературних творів виключно на таких «побічних джерелах» та приходили до цілком помилкових висновків. Бо ж поцінувати літературний розвиток певної доби, схарактеризувати автора можна, як на переконання Д. Чижевського, тільки з'ясувавши формально-змістовні особливості самого твору. Саме цього твороцентричного принципу послідовно дотримувався він сам у своїх літературознавчих студіях. Так, аналіз поезики повчань Володимира Мономаха, «їх психологічної наповненості» та поетичності образної мови дав підстави дослідникові говорити про яскравий образ автора – освіченої світської людини старої Русі, зокрема її книжного читання, мовного та літературного вміння.

Що ж до самої проблеми автора, то вона як визначальна проблема поезики була усвідомлена літературознавством ще в кінці XIX – на початку – XX ст. [6, 471]. Однак і на початку XXI ст. поняття «автор» не має чіткого термінологічного визначення [9]. Валентин Халізов пропонує вживати цей термін у трьох значеннях: автор як реальна особа з біографічною та індивідуальною прикметністю; «образ автора» як вид автопортрету; і автор як творець, суб'єкт художньо-естетичної діяльності [11, 10]. Саме останній аспект концепту «автор» визначив центральну доміанту літературного дискурсу Д. Чижевського.

Замислюючись над питанням, «звідки походять основні риси» мистецького стилю, вчений зосереджує увагу на вмінні митця «подати в живій формі основні думки свого світогляду» [12, 349]. Полемізуючи з прибічниками народницько-соціологічного дослідження літератури, Чижевський уникає розгляду соціального та історичного контексту, прагне виявити в тексті твору сліди індивідуального авторського «я» не як конкретної особи, а саме як суб'єкта художньої реальності. Показовим для літературознавчої методології Чижевського є той факт, що основну рису «цілої духовної постаті» Шевченка, яка зумовила визначальну прикметність

його поетичного стилю, він вбачав у притаманному поетові яскравому, послідовному «безмежному» антропоцентризмі – «*поставлення людини в центрі*» цілого буття, цілого світу» [13, 167].

Варто зауважити, що людинознавча концепція самого Чижевського формувалася в рамках екзистенціальної філософії, представники якої (С. К'єркегор, М. Гайдеггер, М. Бердяєв) уже в середині XIX століття в полеміці з раціоналістично-об'єктивістською позицією німецької класичної філософії заговорили про людину не як про «мислячу річ» (Декарт), а як про духовний індивід, унікальну, неповторну істоту [2, 42]. Вчення данського філософа С. К'єркегора про духовну сутність «окремішнього індивіда» (Р. Кісь), про особистісну унікальність людини близьке екзистенціально-бароковій інтенції українського світоглядного менталітету, художнє вираження якого творчо осмислював Д. Чижевський.

Крізь антропософську призму український вчений розглядав усі періоди літературного розвитку, але особливо уважно – філософію та поетику романтиків. Він наголошує на опозиційності світогляду романтиків просвітницькому раціоналізмові, на сповідувальному ними екзистенціальному анти радикалізмі, що й зумовило появу нового методу пізнання: «пізнання почуттям або «інтуїцією», до того іноді «інтуїцією поетичною». Відтак «поезія стає поруч з наукою як інший, але не нижчий, шлях пізнання [12, 356]. Висловивши недовіру раціоналізмові, зауважує Чижевський, романтики змінили погляд на людину, яка витлумачується ними вже не як розумна тварина чи простий механізм, а як «дуже складна істота», унікальний феномен, принципово закритий для раціонального пізнання. Саме у засадничій для Шевченкового мислення духовності, екзистенційності вбачав Чижевський особистісну унікальність поета, його характеристичну самотність («...те, що у Шевченка було в серці, у Куліша було в голові: він не є вільний творець пісень, а лише старанний наслідувач йому добре відомої пісенної поезії») [12, 429].

Нагадаємо, що екзистенціально-кордоцентричні орієнтації Чижевського домінували не лише в дослідженні історії української літератури. Аж ніяк не випадково порушену у романах Ф. Достоевського етико-онтологічну проблему, проблему конкретності індивідуального буття людини як етичного індивідууму, Чижевський формулює словами К'єркегора про абсолютно мислячу людину, не бажаючи з'ясувати і дати собі звіт у тому, як виявляється її абстрактне мислення до способу її існування. Цим самим людина ця «справляє комічне враження..., оскільки вона близька до того, щоб перестати бути людиною. В той час як реальна людина, сповнена нескінчення, вбачає свою реальність саме в тому, що вона безмежно зацікавлена існуючим, абстрактно-мисляча людина – двоїста істота» [14, 373].

Методом розуміння значення ідеї двійника у творчості Достоевського філософ-літературознавець обирає герменевтичний принцип тлумачення, «тобто тлумачення як інтерпретацію прихованих смислів» [8, 235]. Висхідним пунктом аналізу стає, за його власним визначенням, «дуалізм смислових площин розгортання сюжету» у творах Достоевського, розмежування семантичного поля *факту і смислу* [14, 362]. У цьому контексті спосіб інтерпретації Чижевським людинознавчої ідеї творчості російського письменника дуже близький геоцентричній антропології С. К'єркегора. Цілком у дусі данського філософа осмислює український вчений гостро поставлену Достоевським проблему конкретного реального буття. «Виявляється, що просто «існувати», «бути», – міркує Чижевський, – це не є достатня умова буття людини як етичного індивідууму» [14, 373]. Людина починає реально бути, коли стає духовно, творчо і культурно «активно діючим «окремішнім індивідом». Живе, конкретне буття людини, «усіляке її місце» у світі можливе лише

через живий зв'язок з божественним буттям, – так коментує Чижевський «дуже важливу» для Достоевського думку. Прикметно, що і морально-етичну проблему «свого місця» (віднайдення духовно-індивідуальної ідентичності, індивідуально-особистісної закоріненості людини у світі) розглядає Чижевський у контексті К'єркегорової концепції «ближнього» [14, 379].

Важливим для розуміння літературознавчої стратегії Чижевського видається й той факт, що, розглядаючи постановку Достоевським проблеми двійника в парадигмі боротьби філософської думки ХХ ст. проти етичного раціоналізму, він не торкається того питання, чи «лежала» ця філософська проблематика в намірах письменника. Тобто, літературознавець не ставить питання, що хотів сказати автор, йому, вочевидь, близькою була думка О. Лосева про «специфікум художності», який полягає в тому, що ніякого первообразу до твору мистецтва (як і після нього) не існує. «Мистецтво відразу – і образ, і першообраз [5, 82].

Прагнучи виявити в самоадекватній і самодостатній формі повісті Гоголя «Шинель» авторську ідею, Чижевський вдається до естетичного типу інтерпретації, визначальним принципом якої є, за Г. Шпетом, визначення того, що митець накладає свій відбиток на будь-який літературний твір, на будь-яку частину його цілісності, «на спосіб самої композиції» [17, 229]. Дивним видається інтерпретатору вже те, що тема «бідного чиновника», яку зазвичай визнають центральною в повісті, заявлена і, по суті, вирішена на початку твору, що породжує сумнів у доцільності всього подальшого розвитку подій. Ця незв'язність композиції повісті змушує Чижевського шукати вкладений у неї Гоголем смисл у чомусь іншому, а не в словах «я брат твій».

Здійснюючи свою герменевтичну мету – зрозуміти справжній, прихований автором, а не сформульований критикою, смисл «Шинелі», Чижевський розробляє власний «момент розуміння» (Г. Гадамер) – метод повільного читання класики. «Повільно читаючи, насолоджуючись оповіданням Гоголя «по краплинах», ми помітимо багато дрібниць, як видається, неістотних рис» [14, 385]. При цьому він вважає за потрібне наголосити: предметом уваги мають бути не «побіжні джерела», не читацькі відгуки, а сам твір, «як дещо абсолютно нове, невідоме, ніколи не читане» [14, 402].

Питання множинності смислу тексту, способу осягнення «другого смислу» чи не центральне у філософській герменевтиці. Як на думку Ф. Шлейєрмахера, «другий смисл» розкривається не особливим видом інтерпретації – догматичним чи алегоричним, а простим розумінням натяків, які можуть знаходитися в інтерпретованому тексті. «Вони (натяки – *Н.Ш.*) можуть бути – по суті такими тільки й робляться – незначними і одиничними» [16, 247]. У філософії розуміння П. Рікера Марія Зубрицька виділяє три основні етапи герменевтичного тлумачення твору: структурально та семіотичний аналіз самого тексту; процес читання, в якому актуалізується світ тексту; і, нарешті, етап екзистенційного та рефлексивного привласнення значення тексту [4, 328]. Саме на цьому останньому етапі розуміння («...при повільному читанні, при насолодженні розповіддю Гоголя «по краплинах» ми помітимо багато дрібниць») і відчув Чижевський, слід гадати, натякаючий смисл малозначущого слова «навіть». Художню не випадковість надміру «згущеного» вживання (не менш як 73 рази!) цієї словесної деталі він зв'язує з методом роботи Гоголя над текстом твору, властивим письменникові прискіпливо вимоголивим ставленням до слова. Герменевтичне зусилля Чижевського-інтерпретатора, уточнено, спрямоване не на **вкладання** смислу в художній текст, а на **знаходження** смислу-думки автора. «Напевно, – міркує вчений, – «навіть» має у творі якесь зна-

чення, несе якусь функцію – а швидше декілька функцій, у Гоголя завжди так: його художні прийоми багатогранні, багатофункціональні. Яка ж роль «навіть» в «Шинелі»? Розглянемо її ближче» [15, 78]. Так здійснюється в літературознавчому дискурсі Чижевського герменевтичний процес «введення у слово» (*Г. Гадамер*) – у слово автора і слово героя. Він звертає увагу на форму оповіді, помічає, що ведеться вона нібито не від «я» Гоголя, не Гоголем самим, а якимось оповідачем, явно дистинційованим від автора і певним чином наближеним до Акакія Акакійовича. Чуже, недорікувате слово героя і розглядає Чижевський як спосіб вираження індивідуальної суб'єктивності автора «Шинелі» («Гоголь сам звертає увагу на характер мовлення свого героя»). Детально зупиняється інтерпретатор на закладеній у слові «навіть» рецептивній стратегії автора, вмінні численними недоречно вживаними «навіть» дивувати, розчаровувати читача, тим самим досягати «комічного ефекту». Відчувши у змістовній непотрібності «навіть» на загал формальну гру автора зі словом, Чижевський-читач приймає правила гри як прояв характерних рис словесної творчості. Увага до ремісничого аспекту природи мистецтва («як зроблено», «як спрацьовано»), до гри автора зі словом і слова з автором спонукала Чижевського до реінтерпретації домінуючої в літературознавстві «соціальної точки зору» на сюжет повісті: «Суттєвіше зв'язаний сюжет «Шинелі» з центральною у світогляді Гоголя проблемою свого місця» [15, 83].

Методика розгадування «загадки автора» у комунікативному просторі «Шинелі» близько перегукується з ідеєю смислової актуалізації слова Яна Мукаржовського. Функція поетичної мови полягає, як на думку чеського філолога-структураліста, у максимальній актуалізації мовного висловлювання, яка здійснюється не для того, щоб служити меті повідомлення, а щоб висунути на передній план сам акт вираження [7, 328]. В актуалізації словесної деталі «навіть», у нарочито-підкресленому збідненні мовлення оповідача і недорікуватості мови персонажа повісті український вчений прагне побачити і зрозуміти автора, а це означає, за М. Бахтіним, «побачити і зрозуміти іншу, чужу свідомість та її світ, тобто інший суб'єкт» [1, 320].

Відчуття й усвідомлення «чужої», авторської свідомості і є чи не найпосутнішим і водночас найскладнішим моментом розуміння мистецького твору, – саме тут проблема інтерпретації стикається з проблемою автора. Зрозуміти автора «Шинелі» як суб'єкта художньої свідомості Чижевський прагне шляхом аналізу способів об'єктивації авторської суб'єктивності в «суб'єктах художнього висловлювання» (*В. Тюпа*) – оповідач, розповідач, персонаж. Увага зосереджується на неоднозначності авторських стосунків з персонажами у різних творах письменника: у своїх українських оповіданнях Гоголь із вражаючою легкістю підходить до своїх героїв, навіть зливається з ними при посередництві оповідачів, «полегшує завдання автора» і його ліричне ставлення до відтвореного світу («Ніч перед Різдом», «Майська ніч»). «Значно важче наблизитися до героя і його зовнішнього світу в «Шинелі» [15, 393].

Причину психологічного загострення повісті від спроби автора наблизитися до героя Чижевський вбачає в духовній несумісності Гоголя із зображуваним світом – «пустоту, нищість, ніщо – значно складніше зобразити, ніж велике, піднесене» [15, 32]. Ця несумісність ускладнює ще одне «завдання автора» – залучити читача до комунікативного процесу, вступити з ним у вербальне спілкування. «Змусити самого Акакія Акакійовича розповісти про свої пригоди і переживання було б зовсім неможливо», – визнає Чижевський і знову повертається до незвичайної складної комунікативної ситуації повісті: «Не так просто і створити тип оповідача, близького до Акакія Акакійовича!» [15, 32]. Отже, Чижевський, не ототожнюючи автора ні

з реальною особою письменника, ні з вигаданим оповідачем, сенс авторської ідеї шукає в «цьому розділюванні, у цьому поділі і цьому проміжку» [10, 450]. Як концептуально значущу «вказівку автора» Чижевський сприймав словесну подробицю «навіть» і спрогнозував потенціальний «горизонт сподівання»: «від художніх творів Гоголя треба очікувати спроби вирішення складних психологічних питань» [15, 397]. Так від форми як вираження авторської свідомості думка вченого рухалася до усвідомлення смислу – «тема «Шинелі» – спалах людської душі, її переродження під впливом, щоправда, дуже дивної – любові» [15, 397].

Характер сприйняття художнього тексту Чижевським, властива йому інтерпретаційна свобода засвідчують оригінальність його творчого мислення і водночас творчу спорідненість із багатьма визначними вченими світу.

Рух критичної рецепції не від людини-митця до тексту, а від тексту до митця-творця і намагання через іманентний аналіз твору реконструювати творчий задум, збагнути прихований сенс і в такий спосіб розпізнати образ автора, певною мірою наближає концепцію Чижевського до теорії смерті / зникнення автора. Апологетом цієї теорії він не був: автор у його розумінні – це головним чином схарактеризована своїми творами літературна індивідуальність. Не заперечував Д. Чижевський як факт існування усіляких видів, різновидів і форм авторства, так і різних принципів їх наукової інтерпретації. Зрозумівши, як романтичний світогляд рішуче змінив психологію автора та його ставлення до твору, вчений змінює і власну методологічну тактику: «починаючи з романтиків, я розподіляю матеріал не за гатунками, а за авторами» [12, 308]. Визнавши той факт, що яскравий і послідовний поетичний антропоморфізм романтиків надав кожному автору право на власну літературну біографію, він вважає за потрібне уточнити: «лише *літературні* біографії цікавитимуть нас у цій книзі» [12, 308]. Дозволю собі своє ставлення до цього аспекту сповідуваного Д. Чижевським методологічного плюралізму висловити словами Т.С. Еліота: «Перевести фокус уваги з поета на поезію – завдання, варте схвалення, оскільки воно покликане прислужитися справедливішій оцінці поезії – як гарної, так і поганої» [3, 176].

Список використаної літератури

1. Бахтін М. Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування // Антологія світової літературно-критичної думки ХХст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 1998.
2. Бичко І. К'єркегор і Гоголь: екзистенційні паралелі мислення // Українська К'єркегоріана. – Львів: Літопис, 1998.
3. Элиот Т. С. Традиции и индивидуальный талант // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. – М.: Изд-во московского ун-та, 1987.
4. Зубрицька М. Поль Рікер // Антологія літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів: Рукопис, 1996.
5. Лосев А. Ф. Диалектика художественной формы // Лосев А. Ф. Форма. Стиль. Выражение. – М.: Мысль, 1995.
6. Манн Ю. Автор и повествование // Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания. – М.: Наука, 1994.
7. Мукарежовський Н. Мова літературна і мова поетична // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів: Рукопис, 1996.
8. Рікер П. Конфлікт інтерпретацій // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів: Рукопис, 1996.
9. Смирнова Н. Н. Теория автора как проблема // Литературоведение как проблема. – М.: Наука, 2001.
10. Фуко М. Що таке автор? // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів: Рукопис, 1996.

11. Хилизев В. Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 2000.
12. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль: МПП «Презент», 1994. – 480 с.
13. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: Наукова думка, 1992.
14. Чижевський Д. До проблеми двійника у Достєвського // Дмитро Чижевський. Філософські твори: у 4-х тт. Т.3. – К.: Смолоскип, 2005.
15. Чижевський Д. Про «Шинель» Гоголя // Дмитро Чижевський. Філософські твори: у 4-х тт. Т.3. – К.: Смолоскип, 2005.
16. Шлейермахер Ф. Герменевтика // Общественная мысль: исследования и публикации. – М.: Наука, 1993. – Вып. IV.
17. Шпет Г. Г. Герменевтика и её проблемы // «Контекст – 1991». – М.: Наука, 1992.

Н. М. Шляхова

Одесский национальный университет им И. И. Мечникова
кафедра теории литературы и компаративистики

**ЛІТЕРАТУРОВЕДЧЕСКАЯ МЕТОДОЛОГИЯ
ДМИТРИЯ ЧИЖЕВСКОГО**

Резюме

В статье предпринята попытка рассмотреть философско-эстетические истоки литературоведческой методологии Д. Чижевского, определить взгляд учёного на проблему восприятия и интерпретации литературного произведения.

Ключевые слова: образ автора, литературное произведение, литературоведческие стратегии.

N. M. Shlyahova

Odessa National Mechnikov University
Department of Theory of Literature and Comparative Literature

DMYTRO CHYZEVSKY LITERARY METHODOLOGY

Summary

There are attempts to examine the philosophical and aesthetic origins of literary methodology of D. Chyzhevsky, find features of involving matters of perception and interpretation of art in this article.

Key words: image of the author, literary work, literary studies.

Статтю подано до редколегії 14.11.2013.